

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Ще за часів Київської Русі питанням захисту від зовнішньої агресії надавалося виняткове геополітичне значення. З цією метою руські князі часто уклали військово-політичні союзи з різними державами та племенами, навіть з тими, з якими до цього часу воювали. Так, перед загрозою монголо-татарської навали Русь об'єдналася з половцями. А король Данило Галицький домовився із Папою Римським про спільний «хрестовий похід» проти Золотої Орди.

У зв'язку з цим актуальними є дослідження становлення та розвитку колективної безпеки за участю українського козацтва, яке понад 200 років було захисником українського народу та народів Європи від іноземних поневолювачів.

У пропонованій статті ставиться метою дати характеристику головних етапів формування українського національного війська — козацтва, та його участі в спільній боротьбі з народами Східної Європи проти турецько-татарської загрози у XVI — першій половині XVII ст.

Науковий інтерес до українського козацтва не згасає. В новітній історіографії варто назвати праці Ю.Мицика,¹ З.Когута,² С.Плохія,³ Т.Чухліба⁴ та ін.

Отже, з середини XV ст. осередком постійної небезпеки для Королівства Польського, Великого князівства Литовського (до складу якого входили і українські землі) та Московського царства стає Кримське ханство.

У 1449 р. воно виокремилася зі складу Золотої Орди, а в 1479 р. визнало васальну залежність турецького султана. Спираючись на підтримку Стамбула, кримські татари стали регулярно нападати на територію сусідніх держав. Головною здобиччю нападників на осіле східнослов'янське населення були бранці — «ясир», який татари виводили в Крим і продавали на невільницьких ринках.⁵

Розвиток українського козацтва має окрему історіографію. У контексті цього повідомлення лише зазначимо, що турецько-татарські напади викликали збройний опір населення та сприяли

стихійному зростанню козацтва, що перетворилося на своєрідну візитку прикордонного з Кримом краю.

Литва вирішила використати численні розрізнені загони козаків для охорони південних рубежів своєї держави. Так, на початку XVI ст. діяли відомі черкаські козаки, які вже становили нерегулярне військо Литовської держави. Очолювані такими видатними полководцями свого часу, як український князь Костянтин Острозький, кам'янецький староста Предслав Лянцкоронський, черкаський староста Остафій Дашкевич, вони громили татарські орди, що грабували прикордонні області Литовсько-Руської держави, та здійснювали превентивні напади на татарські улуси чи турецькі фортеці у Північному Причорномор'ї. Наприклад, у 1528 р. козаки під керівництвом Предслава Лянцкоронського та Остафія Дашкевича здійснили похід на турецьке місто Очаків, де тричі розбили військо татар, захопили 500 коней і понад 30 тис. голів худоби⁶.

У 1532 р. Остафій Дашкевич представив у саймі особливий проект захисту кордонів Литовського князівства від татарських вторгнень. У цьому проекті він висловлював необхідність будівництва поблизу татарських поселень, на одному з малодоступних островів Дніпра, фортеці й утримання у ній постійної сторожі з кількох тисяч козаків, які перешкоджали б татарам переправлятися через Дніпро. Пропозиція Дашкевича сподобалася усім учасникам сайму, але з невідомих причин не була здійснена⁷.

Через чверть століття ідея Дашкевича про створення на рубежі із мусульманським світом захисної фортеці була втілена у життя українським князем Дмитром Вишневецьким, прозваного у народному епосі — Байдою. У 1556 р. на острові Хортиця він побудував земляний «город», який згодом послужив запорізьким козакам прототипом Січі. Звідси козаки і здійснювали безперервні напади на Крим.⁸

Про свої виступи проти татар і турків Вишневецький постійно сповіщав польського короля та російського царя, запевняючи їх, що доки він буде на Хортиці, кримчаки нікуди не підуть війною. Король Сигізмунд Август, похваляючи Вишневецького за службу, стійкість і мужність його людей, обіцяв не забувати його подвигів, а російський цар Іван Грозний передав на Січ грошову винагороду⁹.

Декілька разів татари намагалися зруйнувати Запорозьку Січ на Хортиці. У 1557 р. їх військо 24 дні тримало фортецю в облозі. В результаті, як передають джерела, татари «з великим соромом» відступили від острова. Через рік вони разом із військом турець-

кого султана оточили Січ ще більшими силами. Козакам довелося залишити Січ та відійти до Черкас¹⁰

Через декілька років Вишневецький почав будувати нове укріплення на сусідньому з Хортицею Монастирському острові. Та у наступному році він на чолі чотирьохтисячного козацького війська вирушив у похід до Молдавії, де потрапив у полон до турків і за наказом султана Сулеймана II був страчений у Стамбулі.

Наприкінці 60-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка, розташований за 60 км на південь від Хортиці. Походи запорожців на турецькі й татарські фортеці Причорномор'я не припиняються. Спускаючись на своїх славетних човнах — чайках — по Дніпру, козаки виходили в море і громили там турецькі галери. Особливого розголосу набув похід запорозького гетьмана Івана Підкови в 1577 р. на Молдавію. Він розгромив війська турецького ставленика господаря Петра Мірчі, здобув Ясси і став господарем Молдавії¹¹.

Москва і далі вбачала в козацтві союзника у боротьбі з Кримом. Після зруйнування татарами першої Запорозької Січі Іван Грозний хотів навіть будувати нове укріплення «між Хортицею і Черкасами», яке б замінило «город» Вишневецького.

Що стосується Корони Польської, то після об'єднання її з Литвою в єдину державу Річ Посполиту ставлення до низового козацтва різко змінилося. Керівництво нової держави було переконане, що після смерті Дмитра Вишневецького Запоріжжя стало центром свавілля, притулком для селян-втікачів, порушників закону та різних декласованих елементів.

Незважаючи на таке ставлення до запорожців, у 1572 р. уряд Речі Посполитої, керуючись гострою необхідністю посилити безпеку своїх кордонів, змушений був прийняти на королівську службу 300 козаків. Оскільки вони були занесені до спеціального списку — реєстру, то з цього часу стали називатися реєстровим козацьким військом. Воювали реєстровці у складі польського війська під керівництвом коронних гетьманів. Жили вони зазвичай у прикордонних містах зі своїми сім'ями, отримували платню з державної казни та позбавлялися різних повинностей¹².

Час від часу залежно від ступеня ймовірної загрози, кількість реєстру збільшувалася. У найтяжчі для Польщі часи козацький реєстр сягав від 5 до 8 тисяч чоловік. Як правило, із закінченням військової кампанії розпочинався зворотний процес — скорочення реєстру, тобто повернення частини козаків у розряд звичайних

селян. Часто така політика уряду призводила до масових козацько-селянських виступів.

На межі XVI–XVII ст. українське козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не тільки в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені.

Запорозьких козаків у цей час очолював гетьман Петро Сагайдачний. Під його проводом розпочинаються знамениті козацькі походи на турків «землею і водою». Головною метою цих походів було підірвати могутність Османської імперії. В 1607 р. впали під тиском козаків Очаків і Перекоп, у 1609 — запалали передмістя Стамбула. В 1612 р. козаки розгромили татарську орду під Білою Церквою, звільнивши 5 тисяч бранців. У 1613 р. козацькі чайки здобули блискучу перемогу на Самарі, розбивши турецький флот, в 1614 р. зухвалий напад козаків на Синоп і звільнення тисяч обранців, в 1615 — знову палав Стамбул, а в 1616 — козаки взяли найміцнішу турецьку фортецю Кафу.¹³

За Сагайдачного чисельність козацького війська зросла від 5 до 50 тисяч. Військо сформувалось у збройні сили України. В Європі міцніло переконання, що лише українське козацтво зможе подолати Османську Порту. До Сагайдачного прибувають посланці Іспанії, Італії, Франції, Мальтійського ордену. У 1618 р. гетьман разом з усім Військом Запорозьким вступає до міжнародної організації «Ліги християнської міліції» — що ставила за мету подолання турецьких загарбників силами європейських країн¹⁴.

Назрівала польсько-турецька війна 1621 р. Польща після поразки турецьких військ під Цецорою шукала підтримки козаків. Сагайдачний погодився на союз. 40-тисячне козацьке військо вирушило під Хотин назустріч 400-тисячній армії султана. В кривавій битві турецьке військо зазнало нищівної поразки. Очевидець писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3–4 дні. Перемога сталася лише завдяки Богу та козакам»¹⁵. Битва під Хотином вивела з ладу військову машину Османської Порти, що загрожувала народам Європи і світу.

Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українське козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Військо козаків не тільки захищало українські землі та південні кордони Східної Європи від турецько-татарської загрози, а й своїми походами суттєво ослаблювало Турецьку імперію та Кримське ханство.

¹ Мицик Ю. Дмитро Вишневецький (Байда) — історичний діяч та герой фольклорних творів // Історія в школах України. — 2003. — № 3.

² Когут З. Коріння ідентичності. Студії ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — 352 с.

³ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — 494 с.

⁴ Чухліб Т. Дмитро Вишневецький — герой української середньовічної пісні // Історія України. — 2005. — Лютий (№ 5).

⁵ Плохій С. Названа праця. — С. 34.

⁶ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1991. — Т. 2. — С. 8.

⁷ Там само. — С. 9.

⁸ Когут З. Названа праця. — С. 14.

⁹ Яворницький Д. Названа праця. — С. 17.

¹⁰ Мицик Ю. Названа праця. — С. 53.

¹¹ Мельник Л.Г. та ін. Історія України. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1991. — Т. 1. — С. 122.

¹² Яворницький Д. Названа праця. — С. 23.

¹³ Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. — К., «Україна». 1993. — С. 67.

¹⁴ Горішна В.О. Історія України. — Хмельницький, 1991. — С. 38.

¹⁵ Там само.